

УДК: [902:2-526.3](477)“637”

Пустовалов С. Ж.

ПРО ПРИЗНАЧЕННЯ КВАДРАТНОГО ТА ПРЯМОКУТНОГО ПОСУДУ З ПОХОВАНЬ КАТАКОМБНОЇ СПІЛЬНОСТІ

Статтю присвячено інтерпретації квадратного та прямокутного посуду, деяких інших категорій знахідок у похованнях катакомбної спільності.

Ключові слова: катакомбна культура, прямокутні чаші, товкачик, ніж ритуальний, сома, хаома.

До ритуального посуду в катакомбній культурі традиційно відносять чаші з ошатним орнаментом, кубки, курильниці тощо. Але час від часу в катакомбних похованнях знаходять прямокутні та квадратні посудини. По одній такій посудині опублікували Г. М. Тоцев [12], В. І. Мамонтов [9]. Вибірку подібних посудин зібрав С. Н. Братченко [3]. Всі автори відносять цей вид посуду до ритуального за призначенням. Проте функціонально й формотворчо кубічні та прямокутні посудини не виділялися в окремий тип кераміки. С. Н. Братченко розглядав їх разом із класичними катакомбними курильницями [3, с. 57–58] (як варіант класичних курильниць із відділенням). В. І. Мамонтов залучає аналогічну кубічну посудину до групи моделей транспортних засобів [9, с. 68–71]. Цей вид посуду дійсно дуже рідко зустрічається у похованнях різних культур від Причорномор'я до Західного Алтаю. Загалом відомо до десяти таких чаш. Віднесення їх до ритуального посуду є цілком правильним. Проте, на наш погляд, це не курильниці. Розглянемо їх докладніше.

Квадратна посудина з Власівського могильника (к. 6, п. 1) (Середній Дон) має хрестоподібну підставку, яка плавно переходить у квадратну ємність. Стінки посудини орнаментовані як ззовні, так і зсередини (рис. 1, 1). Друга посудина походить з кургану 11, пох. 1 могильника Глазуновський (рис. 1, 4). Квадратна чаша, прикрашена з зовнішнього боку відбитками згорнутої мотузки, переходила у піддон на чотирьох ніжках. Третя посудина походить із Подніпров'я (Велика Знам'янка, пох. 16) [12] (рис. 2, 6). Це неправильно квадратна чаша, стінки якої трохи

звужуються до дна. По ребрам на чаші нанесений орнамент з відбитків круглої палички. З внутрішнього боку ребра також орнаментовані (рис. 1, 2). Ще одну чашу подібного типу розкопала експедиція Г. Л. Євдокімова в 1992 році [4, с. 34] – в інгульському похованні з певними ознаками східнокатакомбної, або навіть ямної культури. Кістяк зберігся частково. За наявними рештками, можна сказати, що небіжчик лежав або на спині з підігнутими в колінах ногами, або на правому боці. Біля правого плеча була чаша (рис. 1, 3) – майже квадратна посудина із стінками, які плавно переходять у плоске дно. Посередині одної з довгих стінок зроблений виступ із вертикальним отвором, можливо, для підвішування. Орнаменту немає.

Ще одну чашу овально-прямокутної форми з чітко підкресленими вертикальними ребрами знайдено у донецькому похованні (Березовське, к. 10, пох. 1). Ємність чаші трохи видовжена та заovalена. Зовнішня поверхня прикрашена орнаментом у вигляді рядів відбитків згорнутої мотузки. Ряди утворюють горизонтальну ялинку (рис. 1, 5).

С. Н. Братченко наводить дві подібні чаші з поховань афанасіївської культури [3, рис. 112, 20, 21]. В одному випадку – це уламок овальної чаші, в другому – прямокутна чаша з ялинковим орнаментом, стінки якої трохи звужуються до дна (рис. 1, 6, 7). Як бачимо, подібний тип посуду представлений у низці культур, які традиційно належать до ранньої та середньої бронзи. У жодній із чаш немає залишків попелу, смолистих речовин, тож немає змоги відносити їх до курильниць, тобто до посуду, який використову-

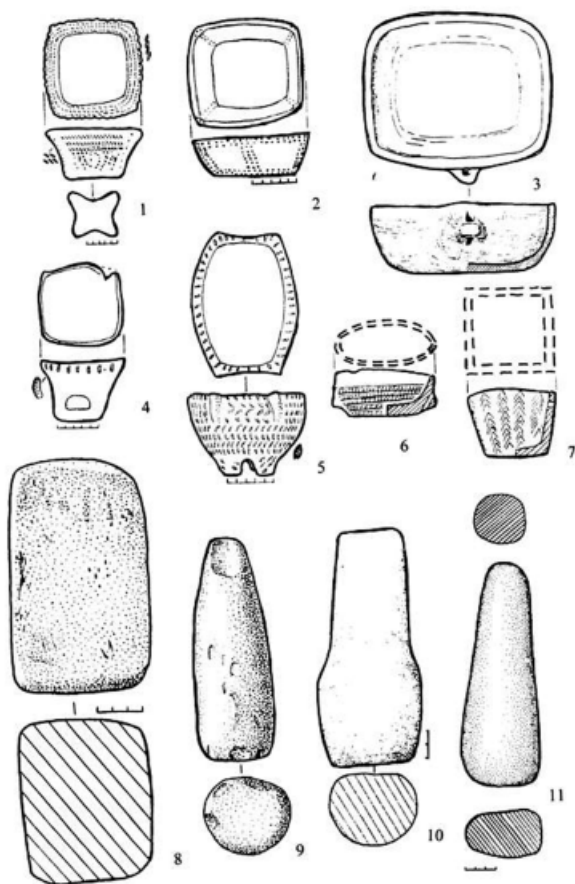

Рис. 1

вався для спалення певних речовин. Яке ж тоді призначення цих досить специфічних вітворів?

Для відповіді на це запитання розглянемо ще одну категорію знахідок. У Миколаївському та Херсонському краєзнавчих музеях в експозиціях представлені невеликі прямокутні з заovalеними гранями кам'яні вироби. Матеріал цих виробів різноманітний, переважно це тверді породи каменю. Цікавою їхньою особливістю є ретельна обробка поверхні. У більшості випадків вона навіть відполірована. Один подібний виріб знайдений у катакомбному похованні на Донбасі. В катакомбному похованні (Олександрівськ, к. 9, п. 25) [3, с. 91–92] знайдено низку предметів: двозлезвий ніж, чотиригранне вістря, плоске тесло, жолобчасте тесло, вістря дротику та три кам'яні предмети. Два предмети лежали разом. Один із цих предметів не належить до цього комплексу. Він лежить серед бронзових знарядь і, судячи з його форми, очевидно, використовувався як абразив.

Два інші камені розташовані поряд – це видо-вжений ретельно заглажений циліндричний товкачик (рис. 1, 9) і ковадло (рис. 1, 8) [3, с. 15]. Щодо функції першого циліндричного предмета сумнівів немає, натомість другий предмет неправильно визначено як ковадло. По ковадлу

б'ють молотком чи якимось іншим предметом. У цьому випадку жодних подряпин на поверхні каменя немає. Він зашліфований! С. С. Березанська відносить цей вид предметів до гладилок [1, с. 26], але щодо цього є сумнів. Подібні речі у похованнях відомі й в інших місцях. У катакомбному похованні поблизу с. Виноградне (курган 4, пох. 2) також знайдено товкачик і розтирар [10], у Північному Криму біля с. Філатівка (курган 12, пох. 2) – товкачик та якийсь брусок [8]. Подібні товкачики з однією трохи сплющеною стороною відомі у катакомбних та ямних похованнях (рис. 1, 10, 11).

Товкачики не дуже часто (0,5 % від вибірки) знаходять у катакомбних похованнях. Серед них одним із найдосконаліших є знаряддя, наведене С. С. Березанською [1, с. 26] (рис. 2, 1) без описів та умов його знаходження. Судячи з рисунку, це циліндричне знаряддя з трохи звуженими кінцями, відокремленими від центральної частини двома або трьома концентричними проточинами. Центральна частина являє собою перевиту канеліровану поверхню. Призначення цього предмета С. С. Березанська не наводить. Можна припустити, що такі канелюри сприяли кращому вичавлюванню соку із сировини, відводили сік із якоїсь рослини, тобто подібні речі є вичавлювачами. Решта товкачиків мають усічено-конічну або циліндричну форму. Як бачимо, разом із товкачиками зустрічаються розтирарі овальної чи прямокутної форми. В інших випадках їх називають ковадлами, брусками, зерно-терками тощо. А. О. Щепинський і О. М. Черепанова називають таке знаряддя бруском каменя, добре відполірованим (Рисове, к. 7, пох. 47) [13]. Але навряд чи ковадло полірували б.

У цьому випадку прямокутний із заovalеними кутами камінь (ковадло, розтирар, брусок тощо) використовували як нижню станину пресу, по якому, очевидно, катали циліндричний товкачик, вичавлюючи з якоїсь сировини сік. Сік, що стікав униз, напевно, збирали у широкий лист рослини або посудину. Тож можна припустити, що подібні камені ставили у прямокутний або квадратний посуд саме з метою збирання соку якихось рослин чи грибів. Імовірно, схожу функцію мають і круглі розтирарі (1,5 % від вибірки) (рис. 2, 2). Приблизно у чверті випадків розтирарчі зустрічаються попарно. Можливо, один розтирар правив за нижню станину, а другий – слугував пресом. Про подібні преси йдеться у Ригведі. Як пишуть Г. М. Бонгард-Левин та Є. А. Грантовський, Ригведа та Авеста дають схожі описи священного напою – соми: «зібрані рослини мочили у воді, товкли товкачиком у ступці або вичавлювали з них сік спеціальними кам'яними пресами-вичавлювачами. Сік цідили крізь цідилку, заповнювали ним посудину, у

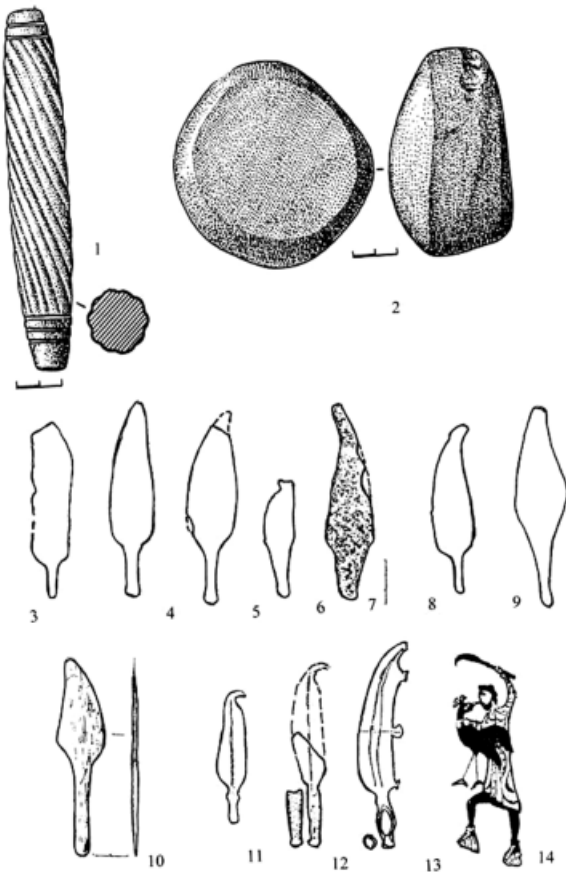

Рис. 2

Рис. 3.

яких він змішувався з водою, з молоком, ячмінним зерном, кислим молоком» [2, с. 113]. Як бачимо, предмети, що їх розглядаємо, відповідають тим, про які йдеться у священних текстах.

Яку ж сировину використовували для вичавлювання таким способом із неї соку? Індоевропейські народи вживали в обрядовій практиці священні напої типу соми, хаоми тощо [2; 5]. Це могли бути гриби, приміром мухомор, про що пишуть Г. М. Бонгард-Левін та Е. А. Грантовський [2, с. 117–122], або рослини (верес, блекота, коноплі, ревінь, молочай, ефедра та ін.).

Визначення вмісту посуду з поховань доби бронзи в степах дало цікаву картину. У більшості посудин була вода, набагато менше – молочних продуктів. В окремих випадках це були, мабуть, відвари конопель та маку. Про мак як основу соми-хаоми пишуть В. Кульбака та В. Качур [7, с. 26]. Вони слушно зауважують, що в донецькій катакомбній культурі є спеціальний вид посуду, у якому зберігався маковий напій, так звані ріпоподібні посудини. Автори пропонують називати такий посуд макоподібним [7, с. 43–44]. Наведені аналогії та інші аргументи переконують у тому, що мак широко використовувався у катакомбну епоху для виготовлення ритуальних

напоїв. Вірогідно, що саме макові голівки вичавлювали на імпровізованих пресах.

Розглядаючи інструменти для приготування макового напою, можемо припустити, що в цьому процесі важливу роль відігравали ножі, якими зрізали стебло, відсікали голівку рослини тощо. Щоб отримати сік найвищого гатунку, могли насікати голівку, і сік стікав за надрізом униз. Гадаю, що з цією метою використовували не звичайні, а спеціальні ножі. Низку незвичних за формою ножів опублікував С. М. Разумов [11] – із загнутим убік кінцем леза (рис. 2, 14). Л. С. Клейн припускає, що такі ножі призначалися для скальпування [6, с. 105–109]. С. М. Разумов вважає подібні та крем'яні ножі ритуальними, які використовували під час жертвопринесення [11].

Не відкидаючи ці міркування, зазначимо ще раз, що такі ножі могли застосовувати і під час виготовлення ритуального напою типу соми-хаоми. Подібного типу мечі із загнутим закінченням клинка широко відомі у монументальних зображеннях на камені Хетської держави (рис. 3, 1–4) і в Західній Європі (рис. 3, 5). Невеликі розміри клинків із вибірки С. М. Разумова свідчать про те, що вбити тварину таким ножем (крім

кінджалів пізньобронзового часу) важко, навіть неможливо. А ось упоратися з маком – зручно.

Отже, у результаті аналізу посуду, кам'яних виробів та ножів припущено, що для виготовлення ритуального напою могли використовуватися плоскі зашліфовані або заполіровані

камені квадратної, прямокутної та круглої форми. На них клали сировину і вичавлювали з неї з допомогою товчачиків сік, який стікав у посудину. Для розрізання сировини користувалися спеціальними ножами із загнутим кінцем клинка.

Література

1. Березанская С. С. Камнедобывающее и камнеобрабатывающее производство / С. С. Березанская // Ремесло эпохи бронзы. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 8–54. С. 26.
2. Бонгард-Левин Г. М. От Скифии до Индии / Г. М. Бонгард-Левин, Э. А. Грантовский. – М. : Мысль, 1983. – 206 с.
3. Братченко С. Н. Донецька катакомбна культура раннього металу / С. Н. Братченко. – Луганськ : Шлях, 2001. – 196 с.
4. Евдокимов Г. Л. Отчет о раскопках курганов в зоне строительства орошения земель Херсонской области Краснознаменной экспедицией ИА АН УССР в 1991 г. / Г. Л. Евдокимов, Н. М. Куприй. – НА ІА НАН України – Ф. Е. – 1991/6. – 36 с.
5. Елизаренкова Т. Я. Вступительная статья / Т. Я. Елизаренкова // Ригведа. Избранные гимны. – М. : Наука, 1972.
6. Клейн Л. С. Черепа, покрытые смолой, в погребениях эпохи бронзы / Л. С. Клейн // СЭ. – 1961. – № 2. – С. 105–109.
7. Кульбака В. Соматичні культи бронзового віку півдня Східної Європи / В. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь : ИнформМеню, 1998. – 60 с.
8. Корпусова В. Н. Отчет о раскопках Северо-Крымской экспедиции в 1978 г. / В. Н. Корпусова. – НА ІА НАНУ. – Ф. Е. – 1978/12.
9. Мамонтов В. И. Глиняные модели транспортных средств катакомбной культуры из Волго-Донских степей / В. И. Мамонтов // Древние культуры Евразии. – СПб., 2010. – С. 68–71.
10. Отрошенко В. В. и др. Отчет Запорожской экспедиции в 1983 / В. В. Отрошенко и др. – НА ІА НАНУ. – Ф. Е. – 1983/1.
11. Разумов С. М. Ритуальні ножі доби бронзи (за матеріалами Надчорномор'я) / С. М. Разумов // Археологія. – 2005. – № 2. – С. 105–110.
12. Тошев Г. Н. Грунтовый могильник катакомбного времени на Мамай-горе / Г. Н. Тошев // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1995. – Вып. V. – С. 32–40.
13. Щепинский А. А. Северное Присивашье в V–I тыс. до н. э. / А. А. Щепинский, Е. Н. Черепанова. – Симферополь : Крым, 1969. – 328 с.

S. Pustovalov

ABOUT APPOINTMENT OF SQUARE AND RECTANGULAR WARE IN THE KATACOMBE BURIALS

This article dedicated to interpretation of square and rectangular ware and some other categories of stock of the catacombe burials.

Keywords: Catacomb culture, rectangular bowls, a knife ritual, a soma, haoma.

Матеріал надійшов 18.03.2011